

نشان‌گذاری تخصصی روایات

و کارکردهای آن در پردازش داده

مرتضی اسدی *

m-asadi@noornet.net

چکیده

در فرایند بهره‌برداری از روایات، اساسی‌ترین نیاز، شناخت و فهم قطعات مختلف یک داده حدیثی و تحلیل آن با دیگر احادیث است که از دیرباز، به صورت دستی انجام می‌گرفته است. معجم‌های لفظی و موضوعی، با پشتوانه پژوهش انسانی، آماده‌سازی مطالب را با هدف دسترسی آسان فراهم نموده‌اند و آنچه در فرمت تخصصی به عنوان یک فرایند خاص، مورد توجه است، بارور نمودن و ارزش‌دار کردن کلمات و جملاتی است که هیچ‌یک از آنها، به جز در حروف و ساختار لفظی، تفاوتی با یکدیگر ندارند و رایانه به طور عادی، قابلیت فهم معنای آنها را ندارد. فرمت‌گذاری تخصصی و ایجاد شبکه ارتباطی معنایی میان کلمات و به دنبال آن، بانک بزرگ داده‌های روایی، به عنوان پشتوانه‌ای غنی برای تغذیه و پردازش داده به شمار رفته و خروجی‌های جدیدی را در راستای زمینه‌سازی برای تولید علم و توسعه حدیث‌پژوهی و فراهم‌سازی بستری جامع برای مطالعه، تحقیق و دانش‌افزایی مخاطبان ارائه خواهد داد.

کلیدواژه‌گان: فرمت تخصصی، برچسب‌گذاری، داده حدیثی، نشان‌گذاری، روایات.

* پژوهشگر مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)

مقدمه

در فرایند بهره‌برداری از متون روایی، اساسی‌ترین نیاز، شناخت و فهم قطعات مختلف یک داده حدیثی و تحلیل آن با دیگر احادیث است که هر پژوهشگر در حوزه حدیث، به اهمیت این امر آگاه است. پیش‌ازین، تمامی فعالیت‌های حدیث‌شناختی، نه به گونه مباحث کبروی و قواعد، بلکه ورود به مصادیق و مباحث صغروی در سطح فردی انجام می‌گرفت و انتقال تجارب و داده‌های اطلاعاتی، از تعداد محدودی روایت مورد نیاز یا مورد ابتلا، محدود به محقق آن و حلقه علمی شاگردان او می‌گردید.

از دیرباز، جامع‌نگاری‌های محدثان و حتی نگارش‌های خاص موضوعی در فقه یا اعتقادات نیز به‌نوبه‌خود در پی فراهم‌آوردن مجموعه‌ای بوده‌اند که مخاطب را از رجوع به منابع مختلف و پراکنده، بی‌نیاز ساخته و زمینه فهم و استنباط جامع‌نگر را فراهم آورد که در واقع، پیشینه‌ای برای بانک‌های موضوعی محسوب می‌گردد.

پس‌از آن، معجم‌های موضوعی در مقیاسی فراتر از محتوای یک یا چند کتاب خاص، به‌مثابه راه میان‌بر و کوتاه برای وصول به انواع معارف حدیثی و صور مختلف ورود روایات، خدمات ارزشمندی به پژوهشگران نموده‌اند. همچنین، نگارش‌های رجال‌پژوهانه در شناسایی قطعات اسناد، خدمتی بی‌نظیر در فرایند بهره‌گیری از روایات به شمار می‌رود و تاکنون نیز مورد استفاده سندپژوهان می‌باشد؛ لکن بدیهی است که در حوزه حدیث و غنی‌سازی متون روایات، باتوجه‌به گستره گسترده روایات و تفاوت نوع داده متن حدیث و اسناد، تاکنون اقدامی فراگیر، جامع و هوشمند صورت نگرفته است که بتوان روایتی را در تحلیلی جامع، به‌گونه‌ای که مرتبطات آن، چونان شناسنامه‌ای اختصاصی به آن ضمیمه باشد، مورد بررسی قرار داد.

کارکردهای معاجم لفظی و موضوعی

از کارآمدترین روش غنی‌سازی متون، ارائه آن در یک نظام طبقه‌بندی‌شده و مشخص است که با تمام دقت، حجم گسترده‌ای از داده‌ها را در قالب‌های مشخص دسته‌بندی نموده تا مخاطبان بتوانند به‌سرعت به مطلب مورد نظر دست یابند.

قدیمی‌ترین تلاش‌ها برای یافت محتوا در انبوه داده‌های روایی، بهره‌گیری از معجم‌های لفظی است؛ چنین اقدامی، پیش‌ازین، توسط مراکز تحقیقاتی در آثاری مانند «المعجم المفهرس لألفاظ احادیث بحار الأنوار» و طی تلاش‌های فردی مانند «المعجم

المفهرس لألفاظ الأصول من الکافی» یا «المعجم المفهرس لألفاظ الأحادیث عن الکتب الأربعة» انجام گرفته و راهنمایی این معاجم، تنها بر اساس الفاظ موجود در احادیث آن منابع می‌باشد، از این‌رو، چنانچه مخاطب، کلیدواژه‌ای را از یک روایت در ذهن نداشته باشد، دستیابی به حدیث موردنظر بسیار مشکل است؛ هرچند در سالیان اخیر با رقومی نمودن این تلاش‌های مکتوب، بهره‌گیری سریع و وصول به نتیجه از طریق جست‌وجوی نرم‌افزاری، بسیار آسان شده است.

پس از احراز محدودیت‌های کارآمدی معاجم لفظی، پژوهشگران مرکز تحقیقات با تلاشی تلفیقی میان پژوهش انسانی در استخراج موضوعات و نظام‌های رایانه‌ای، خدمتی جدید، ارزشمند و بی‌سابقه برای دستیابی به احادیث دلخواه به پژوهشگران ارائه نمود؛ محصولاتی مانند: «معجم موضوعی بحار الأنوار»، «معجم موضوعی وسائل الشیعة» و «معجم موضوعی کتب اربعه» و نیز معاجم موضوعی سایر رشته‌های علوم اسلامی، همچون: کلام اسلامی، فقه، فلسفه و منطق، از این دست می‌باشد که هر کاربر می‌تواند از طریق کلیدواژه‌ها، نمایه‌ها و موضوعات روایات، به انواع آنها دست یابد.

گفتنی است که معجم‌های لفظی و موضوعی در نظام رایانه‌ای، با برداشت‌های یکسانی که از کلمات دارند، به جز شمارش تعداد حروف و قالب ساختاری آن در ریشه و مشتقات آن، وزنی برای کلمات قائل نبوده و توانایی ارزش‌گذاری بر کلمات و سنجش محتوای آن را ندارند. از این‌رو، تنها جست‌وجوگرهای نرم‌افزاری را تغذیه می‌کنند تا نتیجه مطلوب را بر اساس واژگان به کاربر ارائه دهند؛ لکن فرمت‌گذاری تخصصی، به معنای عبور از ساختار واژگان و ارزش‌گذاری بر کلمات و ارائه نظامی است که بتواند رایانه را در تحلیل محتوای کلمات و متون متشکل از آن کلمات، یاری داده و با طبقه‌بندی آن، سیستم‌های هوشمند دیجیتال را تغذیه نماید.

آنچه در این نوشتار موردنظر است، بسیار متفاوت و در واقع، اقدامی زیربنایی و پایه برای شکل‌گیری پژوهش‌هایی است که از طریق هیچ‌یک از پژوهش‌های سنتی و نیز خروجی‌های معاجم لفظی و موضوعی امکان‌پذیر نیست. دریافت نتیجه صحیح و بدون خطا از طریق گردآوری داده‌هایی انبوه از روایات مختلف، تحلیل آنها و تطبیق بر یکدیگر توسط نیروی انسانی، به‌واقع دشوار، طاقت‌فرسا و مستلزم صرف زمان بسیار و کار جمعی است.

فرمت عمومی، فرایندی ضروری است که طی آن، ساختار یک کتاب دسته‌بندی شده و باعث تسهیل در عرضه و ارتقای کیفیت اطلاع‌رسانی آن می‌شود. به همین منظور، محتوای یک کتاب پس از تعیین گروه‌های مختلف اطلاعاتی، به شیوه‌های دستی و ماشینی فرمت‌گذاری می‌شود. پاره‌ای از این فرمت‌ها، همانند: فرمت عناوین کتاب، مقدمه محقق، مقدمه نویسنده، تقریظ، شماره صفحه، پاورقی، نسخه بدل، فرمت ارتباط متن با ترجمه و شرح، فرمت اشعار و سایر موارد که به «فرمت‌های عمومی» موسوم هستند، در مرحله تایپ و باتوجه‌به تناسب نوع فرمت با موضوع کتاب اعمال می‌شوند

فرمت‌گذاری عمومی

فرمت عمومی، فرایندی ضروری است که طی آن، ساختار یک کتاب دسته‌بندی شده و باعث تسهیل در عرضه و ارتقای کیفیت اطلاع‌رسانی آن می‌شود. به همین منظور، محتوای یک کتاب پس از تعیین گروه‌های مختلف اطلاعاتی، به شیوه‌های دستی و ماشینی فرمت‌گذاری می‌شود. پاره‌ای از این فرمت‌ها، همانند: فرمت عناوین کتاب، مقدمه محقق، مقدمه نویسنده، تقریظ، شماره صفحه، پاورقی، نسخه بدل، فرمت ارتباط متن با ترجمه و شرح، فرمت اشعار و سایر موارد که به «فرمت‌های عمومی» موسوم هستند، در مرحله تایپ و باتوجه‌به تناسب نوع فرمت با موضوع کتاب اعمال می‌شوند.

نشان‌گذاری تخصصی در متن روایات و مراحل آن

نشان‌گذاری تخصصی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی که در عرف مرکز از آن به «فرمت‌گذاری» تعبیر می‌گردد، فرایندی پیچیده و تخصصی است که طی آن، اجزای مختلف و قطعات متعدد تشکیل‌دهنده یک روایت، شناسایی و هریک نشانه (فرمت) خاص خواهند گرفت.

فرمت‌گذاری تخصصی، به معنای بارور کردن و ارزش‌دار نمودن کلمات و جملاتی است که هیچ‌یک از آنها، به جز در حروف و ساختار لفظی، تفاوتی با یکدیگر ندارند و رایانه به طور عادی، قابلیت فهم معنای آنها را ندارد و همه برای رایانه یکسان هستند.

هریک از روایات، به گونه استاندارد و البته غالب، دارای دو رکن اساسی «سند» و «متن» هستند و هرکدام از این دو رکن، به‌خودی‌خود، دارای اجزایی است که تشکیل‌دهنده هریک از آن دو است.

به طور خلاصه، هر سند دربردارنده، اسامی سلسله راویان، صادرکننده روایت، قائل، تعبیر واسطه میان راویان و الفاظ دال بر شیوه تحمیل یا تحمل روایت و شیوه تحدیث، زمان یا مکان سماع یا القای حدیث و سایر موارد می‌باشد. همچنین، هر روایت، به جز سند، از قطعاتی شامل: متن مقدمه ورود به حدیث، فقره خاص صادره از سوی معصوم، آیات قرآن مورد استناد یا استشهاد، جملات معترضه اصحاب، محدثان یا صاحب آثار یا شارحان و بیان زمان و مکان تحدیث و ... می‌گردد.

گسترده‌گی اطلاعات موجود در هر روایت، صرف‌نظر از تعداد کلماتی که آن روایت را تشکیل داده‌اند، ضروری می‌نماید که برای این داده‌های صامت، ارزش افزوده‌ای ایجاد گردد تا توجه هر مخاطب به ریزترین دانستنی‌ها در هر داده روایی جلب گردد و نکات ریزی که در بسیاری از اوقات و موارد بر مخاطب روایات پوشیده مانده و موجب تغییر یا تأثیر در عقیده‌ورزی یا تصمیم‌گیری‌های فقهی می‌گردد، آشکار شود.

این اقدام، به‌واقع، غنی‌سازی داده‌های روایی است که در طول تاریخ حدیث و در منابع گوناگون، با فراز و نشیب، از سوی اصحاب، محدثان و ناسخان دست‌به‌دست به ما رسیده است.

تفکیک هریک از اجزای فوق، توسط نیروهای محقق زبده و آشنا با متون روایی میسر می‌شود که با مطالعه دقیق و فهم کامل روایت، قطعات آن را شناسایی نموده، نشانه مخصوص را به آن الصاق می‌کنند.

فهرست‌سازی در بانک فرمت

پس از تفکیک قطعات روایت و اعمال فرمت‌های لازم، اطلاعات دسته‌بندی شده بر اساس فرمت‌های روایات اصلی و غیراصولی، اسناد روایات، (عادی و ذیلی)، تفکیک روایات چهارده معصوم و تفکیک صادرکننده و قائل روایت، درباره معصوم، پیامبران، راویان، اعلام غیرراوی، نقل معصوم از غیرمعصوم، فعل یا تقریر معصوم، فرشتگان، آیات، اذکار و ادعیه، اشعار، کتب، مذاهب، قبایل، وقایع، امکنه، ازمه، اسامی قرآن و سوره‌ها و... فهرست‌سازی شده و برای انجام عملیات تحقیقاتی، نظیر: ساخت کلیدواژه، نمایه‌سازی، موضوع‌سازی، درج توضیحات، تگ‌گذاری و تعیین عناوین قابل ارجاع، آماده می‌گردند. تعدد فرمت‌ها به خوبی می‌تواند حجم عظیم داده‌های روایی را غنی‌سازی نموده و مدیریت مفهومی روایات را بر عهده گیرد.

برای شفافیت کارکرد این عملیات، فرمت «زمان» با ویژگی‌ها و قابلیت‌های آن، به‌عنوان مثال بیان می‌گردد:

فرمت «ازمنه» - زمان‌ها - حجم زیادی از مصادیق را به خود اختصاص داده که استفاده از همه مصادیق آن، مستلزم هماهنگ‌سازی و دسته‌بندی آنهاست؛ برای مثال، در بسیاری از مصادیق این فرمت با زمان‌هایی به‌صورت مطلق و بدون اشاره به مصداق خارجی مانند: «الجمعة»، «یوم الجمعة»، «لیلة الجمعة»، «یوم الاحد»، «اول یوم الاثنین»، «وقت الزوال» «بین الطلوعین» و «الشاء» روبه‌رو هستیم، تمامی این ازمه، متناسب با گستره و تنوع آن در دسته‌بندی‌های روزها، شب‌ها، روزهای هفته و ۱۲ ماه قمری، فصول سال و... گنجانده می‌شود و نیز در مواردی که مربوط به مناسبت‌های خاص عبادی و مذهبی معین، مانند: «یوم الاضحی»، «یوم النحر»، «یوم العرفة»، «العرفة»، «عشر

The screenshot displays a software interface for managing Hadith data. It features two tables side-by-side, each with columns for Hadith ID, text, and metadata. Below the tables, there is a text area containing a complex Hadith reference string with various tags and codes. The interface includes a search bar at the top and a sidebar on the left with navigation options.

تصویر ابزار مدیریت حدیث

ذی‌الحجه» و یا «یوم العاشر من المحرم»، «یوم العاشر» (واقعه خارجیه در دهم محرم سال ۶۱ هجری)، و یا «یوم ثمانیه عشر من شهر ذی‌الحجه» و «یوم الغدیر» (واقعه خارجیه در ۱۸ ذی‌الحجه سال ۱۰ هجری) می‌شود، با تعیین یک نماینده برای این تعابیر زمانی مختلف که همگی به یک مضمون اشاره دارند، عملیات هماهنگ‌سازی این تعابیر مختلف از یک واقعه، هماهنگ‌سازی

هماهنگ‌سازی بعد از فرمت‌گذاری متون روایات، هماهنگی‌های لازم بین هر دسته انجام می‌شود. این امر، به‌تناسب کارکرد و محتوای هر فرمت، متغیر است؛ مثلاً در هماهنگ‌سازی فرمت نام‌ها، آنچه بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد، گویا کردن عناوین آنها از طریق مشترک‌سازی تعابیر مختلف و ضبط‌های مختلف آنهاست.

خواهد شد؛ به گونه‌ای که هر فرد با انتخاب فرمت نماینده یک زمان خاص عبادی، به تمامی روایات مربوط به آن دست خواهد یافت. این مهم، در بستر هماهنگ‌سازی انجام می‌پذیرد.

با یکسان‌سازی تعابیر مختلف از یک رویداد یا بازه زمانی، ضمن فراخوان شدن تمامی روایات مربوطه با وجود اختلاف الفاظ، ارزش‌گذاری معنایی یکسان این تعابیر مختلف تحت یک مدخل نماینده، در فرایند تفهیم «آن همانی» این الفاظ مختلف به رایانه انجام خواهد گرفت.

علاوه بر آن اتصال فرمت‌های زمان که وقوع آن به لحاظ تاریخی مشخص است، به گونه‌ای که اشاره به یک واقعه در یک تاریخ معین داشته باشد، به مدخل‌های زمانی در پایگاه جامع تاریخ نیز امکان‌پذیر بوده و علاوه بر بهره‌برداری در گاه‌شمارهای روایی، می‌تواند به گونه‌ای طرفینی متون حدیثی را با متون تاریخی پیوندگذاری نماید.

فواید و خروجی‌ها

پس از فرمت تخصصی و گویاسازی کلمات، با ایجاد شبکه ارتباطی معنایی میان روایات با تعابیر مختلف، می‌توان از این بانک بزرگ بهره‌های فراوانی برد که از مهم‌ترین آنها، فراهم‌سازی امکان بررسی و تحلیل جامع یک روایت و گردآوری روایات هم‌مضمون از طریق تشکیل خانواده حدیث است؛ به گونه‌ای که پژوهشگر در مواجهه با یک روایت، با اشراف کامل به محتوای سایر روایات، برداشت‌های علمی جامع و مانع نماید و به مثال معروف «حفظت

شیئا و غابت عنک الاشياء»، متصف و دچار نگردد. برخی از اهداف اولیه و نتایجی که از فرمت‌گذاری تخصصی موردنظر است، به این شرح است:

- تفکیک روایات معصومین و استخراج روایات صادره از یک معصوم خاص یا ترکیبی از چند معصوم؛

- ایجاد بانک جامع روایات و تعیین میزان روایات هر معصوم در هریک از منابع و همه متون؛

- تفکیک روایات «درباره» معصومان و نه صادره از سوی ایشان؛

- استخراج روایات صادره از سوی پیامبران و یا سخنان ایشان در کلمات معصومین (علیهم‌السلام)؛

- شناسایی و تفکیک آیات مورد استناد و استشهاد در روایات توسط معصومین در موضوعات مختلف: فقهی، تفسیری، کلامی و ...؛

- تفکیک و استخراج قول، فعل و تقریر معصومان در روایات و مقایسه درصد آنها با یکدیگر؛

- استخراج، تفکیک و تعیین میزان موضوعات احادیث صادره از هریک از معصومان؛

- بازسازی احادیث تقطیع‌یافته و نقل به معنای صحیح توسط محدثان پیشین؛

- دریافت آمار دقیق تقطیعات در منابع متقدم، میانی و متأخر؛

- شناخت پرتقطیع‌ترین محدثان و ناقلان به معنای؛

- شناخت پرتقطیع‌ترین موضوعات روایی؛

- کشف مبنای محدثان و شناسایی شیوه‌های تقطیع یا نقل به معنای ایشان؛

نشان‌گذاری تخصصی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی که در عرف مرکز از آن به «فرمت‌گذاری» تعبیر می‌گردد، فرایندی پیچیده و تخصصی است که طی آن، اجزای مختلف و قطعات متعدد تشکیل‌دهنده یک روایت، شناسایی و هریک نشانه (فرمت) خاص خواهند گرفت.

فرمت‌گذاری تخصصی، به معنای بارور کردن و ارزش‌دار نمودن کلمات و جملاتی است که هیچ‌یک از آنها، به جز در حروف و ساختار لفظی، تفاوتی با یکدیگر ندارند و رایانه به طور عادی، قابلیت فهم معنای آنها را ندارد و همه برای رایانه یکسان هستند

- تفکیک مدارس حدیثی و نسبت‌سنجی میزان تقطیع در هریک از آنها در تعامل با روایات؛

- تعیین «آن همانی» الفاظ و تعابیر مختلف از: مکان‌ها، زمان‌ها و... و ارزش‌گذاری یکسان بر آنها؛

- تعیین «آن همانی» اسامی راویان و تعیین عناوین معیار به‌عنوان نماینده عناوین پراکنده راویان؛

- امکان دریافت گزارش‌های تحلیلی آماری مشابه‌یاب میان یکایک منابع حدیثی، میان پدیدآورندگان خاص، میان ازمنه و قرون نگارش به‌صورت مختلف: نموداری، شکلی، درصدی با امکان ارجاع به نتایج و خروجی گرفتن از نتایج و مصداق آمارها؛
- استخراج روایاتی که در موضوعات فقهی و کلامی و کشف استفاضه و شهرت، بیشتر مورد استناد و احتجاج قرار گرفته‌اند؛

- استخراج آیات در موجود در متون حدیثی و گردآوری روایات تفسیری؛

- امکان استخراج کلیدواژه، نمایه و موضوعات در روایات به صورت ماشینی.

شایان توجه است که دقت نظر پژوهشگران، گاه موجب تشخیص غلط‌های موجود در متون می‌شود که پس از اطمینان از نادرستی آن، متن موردنظر به‌صورت صحیح اصلاح و با فرمت مخصوص مشخص می‌گردد.

بهره‌برداری در شناخت احادیث یکتا و ایجاد خانواده حدیثی

نظر به تفاوت استعداد اصحاب، راویان و ناقلان حدیث، به دنبال طولانی بودن محتوای برخی احادیث و نیاز نداشتن به همه متن در یک بحث خاص فقهی یا کلامی، و البته گاه با تمسک به روایاتی (۱) که در آنها نقل به‌معنا و یا تقطیع جایز دانسته شده، بیشتر عالمان حدیث، تقطیع را همراه با شرایط آن جایز دانسته، مانعی برای آن ندیده (۲) و حکمش را از اختصار، آسان‌تر گرفته‌اند (۳) که به‌عنوان شیوه‌ای رایج از سوی هر دو طایفه اهل سنت و شیعه، مورد پذیرش واقع شده و به آن تصریح کرده‌اند (۴)؛ چه صاحبان آثار با عباراتی نظیر: «الخبر»، «الحدیث طویل»، «قطعة من الحدیث»، «تقطیع فی العبارة»، «الحدیث طویل» و «زاد فیه»، به تقطیع تصریح کرده باشند و چه بدون آن، امروزه پس از گذشت زمان، با پدیده پراکندگی روایات، تصحیف، تحریف و سقط در اسناد و متون مواجه هستیم. در مواجهه با این پدیده، در وضعیت کنونی با وجود رایانه و نظام‌های رقومی، لزوم ایجاد شناسنامه جامع روایات و ترمیم روایات و اسناد و

دسترسی به روایات متحد را به کمک امکانات روز، ضروری می‌سازد. در بیانی شفاف‌تر، چنانچه «احادیث متحد» را احادیث بدانیم که: الف. دو یا چند حدیث که از نظر لفظ و محتوا مثل هم باشند؛ ب. دو یا چند حدیث که از نظر الفاظ متفاوت، ولی در محتوا یکسان باشند؛ ج. احادیثی که با تفاوت الفاظ و روایان، از دو امام مختلف با اشتراک محتوا نقل شده‌اند، و هم‌زمان امکان داشته باشد که میان آنها رابطه عموم و خصوص مطلق و یا «من وجه» برقرار باشد، درهرحال، کشف این رابطه به‌صورت دستی و سنتی، نیازمند تلاش‌هایی است که پیش‌ازاین، به‌صورت فردی و اغلب از سوی فقیهان و صاحبان فتوا صورت گرفته و ارائه نتایج آن، جز در موارد افتا، امکان‌ناپذیر و حتی شاید غیرضروری می‌نمود.

فرمت‌گذاری اسناد و متون می‌کوشد با بارگذاری محتوایی الفاظ مختلف، تحصیل یکتایی مضمون روایات را از طریق تبدیل آن به داده‌های گویا و قابل‌فهم، از رایانه بخواند تا از طریق هوش مصنوعی و پردازش داده‌های صحیح به‌عنوان زیربنای کار، حجم گسترده‌ای از پژوهش‌های سنتی مربوط به اسناد و متون روایات را پوشش دهد.

تعیین رابطه اصل و فرع میان احادیث

اصل اولی و پیش‌فرض، این است که همیشه احادیث اصل نسبت به احادیث فرع، در تقدم زمانی هستند؛ به‌عبارت‌دیگر، به گونه غالب، احادیث توسط صاحبان آثار پسین، دچار تقطیع شده‌اند. پس، حدیث به لحاظ واژگانی، باید سیر نزولی داشته باشد. در یافتن رابطه اصل و فرع میان روایات، سیر تقدم‌وتأخر نگارش منابع که به‌صورت دستی برای سیستم تعریف شده، لحاظ گردیده و چنانچه سیستم با توجه به ملاحظات زمانی تقدم‌وتأخر نگارش منابع، متوجه گردد که یک حدیث برخلاف قاعده، در نگارش‌های بعدی، سیر افزایشی یا تکاملی پیدا کرده، با ارائه گزارش از قطعه زیادت، علت‌یابی آن را که شاید ناشی از تلفیق یا اضافات محدثان و ناسخان و... باشد، به پژوهشگر محول می‌نماید.

پس از اتمام عملیات اصل و فرع‌یابی توسط رایانه، آخرین راوی پیش از شروع متن حدیث که به گونه غالب، امام معصوم می‌باشد، با تطبیق و این‌همان‌نگاری تعابیر مختلف نام امام (تطبیق عناوین اصلی و عناوین معیار)، چنانچه روایتی که اصل و فرع بودن آن احراز گردد، ولی نام معصوم صادرکننده آن با یکدیگر متفاوت باشد، این روایت، دیگر از قبیل اصل و فرع یا عام و خاص نیست؛ بلکه حدیث به‌عنوان شاهد تلقی شده، در خانواده آن حدیث

چنانچه دو حدیث با همین میزان مشابهت، در ذیل دو باب مختلف نشان داده شود، نمایانگر برقراری رابطه غیرمنطقی میان آنهاست که پژوهشگر را به لزوم بررسی آن متوجه می‌سازد.

بهره‌برداری در پژوهش‌های رجالی، سندشناسی، ترمیم و بازسازی اسناد

فرمت‌گذاری تخصصی، بخشی از تلاش‌های سنتی راوی‌شناسی در تمییز مشترکات و توحید مختلفات، کشف تصحیف و تحریف در اسناد و نیز اتحاد مضمون روایات را به نظام‌های هوشمند رایانه‌ای واگذار می‌نماید.

فرمت‌گذاری راویان و ایجاد عناوین معیار برای عناوین پراکنده و مختلف راویان، موجب می‌گردد تا چنین فرایندی در راوی ناقل از معصوم نیز کارکرد ویژه‌ای داشته باشد و آن، کشف طرق مختلف برای یک روایت است که گاه الفاظ مشابه دارند و گاه الفاظ آنها متفاوت است و این فرمت‌گذاری تخصصی است که با ایجاد ارتباط میان متون احادیث و اسناد، شناسایی طرق متعدد برای روایات را به هدف تقویت و بازسازی اسناد بر عهده خواهد داشت.

در فرایند تطبیق و تحلیل اسناد و روایات توسط رایانه برخی عبارات و کلمات، ارزش معنایی نداشته؛ بلکه دخیل داشتن آنها در بانک‌های اطلاعاتی که تغذیه‌کننده موتورهای جست‌وجوگر هستند، به نتایج واقعی خلل و تطویل‌های بسیار وارد می‌کند. برخی از آنها مانند: «بلفظه»، «الی أن قال»، «فی حدیث قال»، «روی لنا»، «روی هذا الحدیث»، «روی هذا الدعاء»، «رویت یاسنادی»، «روینا عن»، «زاد و قال» و... در متون روایی بسیار دیده می‌شود که با فرمت مخصوص استثنا می‌شوند.

همچنین، در تشخیص «آن‌همانی» اسناد و تطبیق راویان نیز همین قاعده لازم‌الاجراست. از این‌رو، برخی تعبیر واسطه و عبارات تشریف، ادات، اسمای موصول به لحاظ تذکیر و تأنیث و... مانند: «رضی الله عنه»، «رحمه الله»، «علیه السلام»، «ع»، «علیهما السلام»، «صلی الله علیه وآله وسلم» و... با دریافت فرمت مخصوص، مورد استثنا واقع می‌شوند.

شناسایی عناوین پراکنده و تجمیع آنها در عنوان معیار، از کلیدی‌ترین راه‌های بازسازی ترمیم اسناد روایات است که پس از فرمت‌گذاری از طریق تفهیم «آن‌همانی» عناوین اصلی و عناوین معیار، موارد متعدد عناوین اصلی، منطبق بر یک نفر شده و باعث شناسایی اسناد مشترک و مشابه می‌گردد؛ به‌مانند جدول شماره ۱ که عناوین مختلف یک راوی در یک نماینده تجمیع شده است.

پس از فرمت تخصصی و گویاسازی کلمات، با ایجاد شبکه ارتباطی معنایی میان روایات با تعابیر مختلف، می‌توان از این بانک بزرگ بهره‌های فراوانی برد که از مهم‌ترین آنها، فراهم‌سازی امکان بررسی و تحلیل جامع یک روایت و گردآوری روایات هم‌مضمون از طریق تشکیل خانواده حدیث است؛ به‌گونه‌ای که پژوهشگر در مواجهه با یک روایت، با اشراف کامل به محتوای سایر روایات، برداشت‌های علمی جامع و مانع نماید

گنجانده و مرتبط خواهد شد.

کارکرد فرمت‌گذاری تخصصی در این بخش، آن است که با ایجاد شبکه ارتباطی میان احادیث و ملاحظه سیر صدور آنها، امکان درک سیستمی احادیث اصل و فرعی و نواقص و زیادت در احادیث فراهم می‌گردد.

بهبود مشابه‌یاب‌های لفظی و ایجاد مشابه‌یاب همگون معنایی

پس از اتمام عملیات مشابه‌یابی لفظی، به این خاطر که بسیاری از روایات، نقل به معنا شده‌اند، مشابه‌یاب معنایی نیز در این مرحله دخیل می‌گردد. در فرایند یافت احادیث مشابه از طریق معنا، توجه به‌عنوان فصل و باب کتاب که دو حدیث در ذیل آنها بیان شده، ضروری است. چنانچه سیستم، تشابهی از عنوان باب دو حدیث بیاید و نتایجی را با مشابهت کمتر از استاندارد لفظی نشان دهد و یا دو حدیث از حیث تشابه لفظی، کمتر از ۰.۵٪ در دو باب یکسان آمده باشد، احتمال تشابه آنها به لحاظ معنایی نیز وجود دارد و

الحسن بن محبوب	ابن محبوب	الحسن	السراد	الحسن بن محبوب الزراد	ابوعلى	ابوعلى البجلي	ابوعلى الحسن بن محبوب	ابوعلى الحسن بن محبوب السراد	الحسن بن محبوب وهب	الشيخ الحسن بن محبوب
الحسن بن محبوب السراد										

جدول شماره ۱: تجميع عناوين مختلف يك راوى در يك نماينده

پس از تفهيم «اين هماني» راويان به اريانه، به منظور تعيين جايگاه قرارگرفتن راوى در سند و تشخيص صحيح طبقه آن، به جهت وجود تشابه اسمي ميان راويان و نيز عناوين مشترك تمامی شيوخ و شاگردان راوى در نظر گرفته شده و يك راوى با شناسنامه روايي خود، توسط اريانه تحليل خواهد شد؛ نمونه‌اي از هوشمندسازي اريانه براي شناسايي راويان، با اين نتيجه مواجه است:

الف. آموزش «آن هماني» اسناد برای شناسایی اسنادی که در مصادر مختلف با اهداف نویسنده، دچار پدیده‌های نقل مختصر، تصحیف و تحریف یا سقط شده‌اند؛ مانند جدول شماره ۲.

راوى	راوى	راوى	راوى	معصوم	متن روايت
اصحابنا عدة من	احمد بن محمد بن عيسى	ابن محبوب	هشام بن سالم	ابا جعفر عليه السلام	ا كان عيسى بن مريم ... الكافي ۳۸۲/۱
راوى	راوى	راوى	راوى	معصوم	متن روايت
العدة	ابن عيسى	السراد	هشام بن سالم	ابا جعفر عليه السلام	ا كان عيسى بن مريم ... الوافي ۷۰/۲

جدول شماره ۲

ب. استفاده از اسناد بازسازی شده کتب اربعه و اسناد صدوق، به معنای دخیل داشتن اسنادی که راويان آنها از تصحيف، تحريف و اشتراك و اختلاف خارج شده‌اند؛ به منظور تسري و تطبيق به ساير اسناد؛ مانند جدول شماره ۳ و ۴.

وضيقت	راوى	راوى	راوى	معصوم
مختصر	محمد	أحمد	محمد بن سنان	أبي عبدالله ع
ترميمي	محمد بن يحيى العطار	احمد بن محمد بن عيسى	محمد بن سنان الزاهري	أبي عبدالله ع

جدول شماره ۳

راوى	راوى	عنوان محرف	راوى	راوى	معصوم
محمد بن يحيى و غيره	أحمد بن محمد و غيره	محمد بن خلف	أبي نهشل	محمد بن اسماعيل	ابا جعفر عليه السلام
راوى	راوى	اصلاح شده	راوى	راوى	معصوم
محمد بن يحيى و غيره	أحمد بن محمد و غيره	محمد بن خالد	أبي نهشل	محمد بن اسماعيل	ابا جعفر عليه السلام

جدول شماره ۴: سند تحريف شده

هستند و یا به جهت تقویت سند روایت پیشین یا ذکر طریق دیگر، پس از روایت جاری آورده شده‌اند، با فرمت {SZ...SZ} مشخص می‌گردند تا ضمن استقلال از روایت پیشین، در هنگام نمایش به همراه آن نشان داده شوند.

ع اسناد روایات می‌تواند در ابتدا یا انتهای روایت آورده شود. پس، موقعیت آن در متن روایت، تفاوتی ندارد.

فرایند بازبینی فرمت‌های پیشین

باتوجه به اینکه فرایند فرمت‌گذاری از سالیان پیش در مرکز آغاز شده و به مرور زمان و متناسب با نیازهای پژوهشی جدید، فرمت‌های متنوعی ایجاد گردیده، تمامی متونی که در گذشته فرمت‌گذاری شده‌اند، مورد بازبینی، اصلاح و هماهنگ‌سازی با آیین‌نامه مصوب قرار می‌گیرند. خلاصه مراحل بازبینی روایات و اصلاح فرمت‌های آن، به شرح ذیل می‌باشد.

- بررسی اصل فرمت روایت: آیا از اساس متن مورد نظر نیازمند فرمت‌گذاری است؟ یا لازم است فرمت آن حذف گردد؟؛ مواردی مانند نقل‌های تاریخی درباره ولادت و شهادت ائمه (علیهم‌السلام) و ...

- بررسی دامنه و محدوده فرمت روایت: به منظور بررسی صحت محدوده آغاز فرمت و پایان آن و تفکیک کلمات مؤلف یا توضیحات و ...

- اصلاح لینک‌های ترجمه و شروع پس از اصلاح محدوده: بعد از اینکه محدوده یک روایت اصلاح شد و پیامدی چون زیادت یا نقصان دامنه را به دنبال داشت، باید بلافاصله لینک‌های اتصال آن روایت از کتب ترجمه و شرح نیز بازبینی و متناسب با تغییر محدوده روایت، اصلاح گردند.

- بررسی محدوده سند در داخل فرمت روایت.

- بررسی و بازبینی فرمت اسناد ذیلی (SZ).

- بررسی و بازبینی فرمت صادرکننده راوی: باتوجه به آیین مصوب، فقط صادرکننده اصلی روایت، فرمت Y دریافت خواهد کرد.

- بررسی و بازبینی فرمت قائل روایات: در برخی اسناد، یک معصوم از معصوم دیگر روایتی را نقل کرده است که معصوم اول، فرمت قائل QH و معصوم دوم، فرمت صادرکننده را دریافت خواهد کرد؛ به عنوان نمونه: «قال الصادق علیه السلام قال ابی علیه السلام...» که برای امام صادق(ع)، فرمت قائل و برای امام باقر(ع)، فرمت صادرکننده درج خواهد شد.

- بازبینی و اصلاح کدهای کنار فرمت روایت: در کنار فرمت R یا r در ابتدای روایات، اعدادی درج شده که مرتبط با معصومان موجود در روایت می‌باشد. پیش‌تر، کد معصوم یا معصومان صادرکننده روایت، قائل روایات و نیز معصومانی که روایت «درباره» آنهاست، در ابتدای روایت و در کنار فرمت R یا r درج می‌شده که در آیین‌نامه جدید، با تفکیک نقش معصومان، هریک فرمت خاصی

گسترده‌گی اطلاعات موجود در هر روایت، صرف نظر از تعداد کلماتی که آن روایت را تشکیل داده‌اند، ضروری می‌نماید که برای این داده‌های صامت، ارزش افزوده‌ای ایجاد گردد تا توجه هر مخاطب به ریزترین دانستنی‌ها در هر داده روایی جلب گردد و نکات ریزی که در بسیاری از اوقات و موارد بر مخاطب روایات پوشیده مانده و موجب تغییر یا تأثیر در عقیده‌ورزی یا تصمیم‌گیری‌های فقهی می‌گردد، آشکار شود.

این اقدام، به واقع، غنی‌سازی داده‌های روایی است که در طول تاریخ حدیث و در منابع گوناگون، با فراز و نشیب، از سوی اصحاب، محدثان و ناسخان دست‌به‌دست به ما رسیده است

دریافت نموده‌اند.

داشته‌اند که هم‌اکنون برای این دسته از معصومان، فرمت راوی، یعنی {G} نیز افزوده شده که نیازمند نظارت و بازبینی کار ماشینی صورت گرفته می‌باشد.

- بررسی و بازبینی فرمت درباره معصومان (DB): پیش‌ازین، تمامی معصومان در متن روایت، بدون تفکیک نقش ایشان، در ابتدای روایت درج می‌گردید که طبق آیین‌نامه، لازم است تفکیک و فرمت مخصوص دریافت نماید.

جدول خلاصه راهنمای فرمت‌ها

در جدول ذیل، به برخی از عناوین و علائم فرمت‌های استفاده‌شده برای متون حدیثی اشاره می‌کنیم.

- بررسی و بازبینی فرمت راویان معصوم: پیش‌تر، معصومانی که جزئی از راویان سند بوده‌اند، فقط فرمت معصوم { @ } دریافت

عنوان فرمت	علامت فرمت	توضیحات
روایت اصلی	{R R}	تمامی متن روایت، حتی سند آن، در بین این دو فرمت قرار می‌گیرد. بلافاصله بعد از R، عددی خواهد آمد که نشانگر صادرکننده روایت است. میان این اعداد، ویرگول لاتین درج می‌شود. شماره معصوم (عددی که بلافاصله بعد از آن می‌آید، تا خط فاصله)، صادرکننده روایت است. عدد بعد از خط تیره که بیانگر شماره مسلسل روایت است: {R۱۴-۱۰۰۰} {R} منامات غیرمعصوم که در آن، یکی از معصومان را دیده‌اند، با کد غیرمعصوم برای صادرکننده و خود آن معصوم، فرمت درباره دریافت می‌نماید.
اسناد	{* *}	سند روایت، بین این دو فرمت قرار می‌گیرد؛ سندهای طولانی، کوتاه، مرسل یا متصل.
اسناد ذیلی	{SZ SZ}	اگر روایتی به دنبال روایت پیشین ذکر شود، چه دارای شماره مسلسل باشد و چه نباشد، چنانچه بعد از پایان سند، نشانی از همانندی روایت نسبت به روایت قبل در دست باشد (بدون ذکر متن حدیث حتی تکرار)، به جای فرمت {R} در آغاز و پایان روایت از فرمت {SZ} استفاده می‌کنیم. در پایان غالب این گونه روایات، از کلماتی مانند: «مثله» یا «نحوه» یا «الحديث» و... استفاده می‌شود که حاکی از مشابهت روایت جاری با روایت قبل بوده است.
تمایز در متن حدیث	{DF DF}	چنانچه در متن روایت، در میان فرازهای آن، کلماتی غیر از متن اصلی حدیث یا جملات معترضه آورده شده باشد، آن قسمت با این فرمت متمایز می‌گردد. این فرمت، همیشه داخل متن روایت درج می‌گردد و به طور مستقل و خارج از روایت، هرگز استفاده نمی‌شود.
درباره معصوم	{DB { @ معصوم } DB}	زمانی که متن روایت «درباره» یکی از معصومان باشد، نام آن معصوم به همراه عدد مختص در این فرمت قرار می‌گیرد.
قائل روایت	{QH @ معصوم } QH}	در مواردی که معصوم نقش اصلی در صدور روایت نداشته باشد؛ اما گوینده و ناقل بواسطه یا بدون واسطه روایت از معصوم دیگر باشد.
صادرکننده	{Y { @ معصوم } Y}	نام صادرکننده اصلی متن روایت، در این فرمت درج می‌گردد. در مواردی که هر دو معصوم، نقش صادرکننده داشته باشند، هر دو معصوم دریافت می‌کند.
اسامی و القاب	{ @ معصوم }	نام، لقب و کنیه یک معصوم و یا ضمیر اشاره به یک معصوم وجود داشته باشد.
آیات	{//}	آیات قرآن، بین این دو فرمت قرار می‌گیرد.
شعر	{S # S}	چنانچه در روایت، شعری وجود داشته باشد، این فرمت را دریافت خواهد نمود.
اختلاف قرائت	{? ?}	متونی که آیات قرآن را با قرائتی دیگر عرضه می‌کنند: {؟ آیه یا قرائت غیر مشهور؟}

پیامبران	{E}	با درج کد اختصاصی نام پیامبران و سپس هماهنگ‌سازی بین نام و القاب آنها.
راویان	{{G	راویان موجود در اسناد.
اعلام غیرراوی	{d	افراد موجود در سند یا متن که نقش راوی ندارند.
نقل معصوم از غیر	{N	وقتی معصوم، سخن غیر معصوم را نقل نماید.
فعل و تقریر	{F	فعل و تقریر معصوم در فرمتی جداگانه نسبت به قول نشان‌گذاری می‌گردد.
فرشتگان	{C	فرشتگان الهی با فرمت {C...C}
شیاطین	{...}	نام‌های مرتبط با شیاطین و اجنه با اسامی و تعابیر مختلف.
اذکار و ادعیه	;	آیات قرآنی که در متن به‌عنوان دعا اعلام می‌شوند، هر دو فرمت را دریافت خواهند نمود.
کتاب	{K	اسامی کتاب‌هایی که در متن احادیث یا اسناد به آن اشاره شده است.
وقایع	{X	وقایع خاص مانند: جنگ‌ها، مباحله، غدیر و ...
قرآن و سوره	{Q	متونی ناظر به نام‌های مختلف قرآن و سوره؛ هرچند کاملاً مشابه با آیه‌ای از قرآن باشند.
روایات فرعی	{r	روایاتی که توسط محقق در مقدمه یا پاورقی یا استدراک پایان کتاب ذکر شده است.
نوشتار معصومان	{I	مکاتیب معصومان.
روایت ادامه‌دار	{rz}	{RI عدد RI}.....{rz}
مذاهب	{U	
قبایل و گروه‌ها	{V	
امکنه	{t	
ازمنه	{Z	
اعلام غیراشخاص	{O	
کلام غیر معصوم	{A A}	
کلام معصوم	{KE KE}	

پی‌نوشت‌ها:

۲. «لا محذور فیه و قطعوا بجوازه.» (حسن صدر، نه‌ایة الدرایة، ص ۹۱۴)
۳. «هو أقرب إلى الجواز من اختصار الحدیث.» (شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، الرعاية فی علم الدرایة، ص ۳۲۰)
۴. «قد فعله أئمة الحدیث منا و من الجمهور و لا مانع منه.» (عبدالله مامقانی، مقباس الهدایة، ج ۳، ص ۲۵۷)

۱. برای نمونه، رک: «... عن محمد بن مسلم قال: قلت لأبي عبد الله ع أسمع الحديث منك فأزيد و أنقص قال إن كنت تريد معانيه فلا بأس. و عنه عن محمد بن الحسين عن ابن سنان عن داود بن فرقد قال: قلت لأبي عبد الله ع إني أسمع الكلام منك فأريد أن أرويه كما سمعته منك فلا يجيء قال فتعمد ذلك قلت لا فقال تريد المعاني قلت نعم قال فلا بأس.» (كليني، محمد بن يعقوب، الكافي، ج ۱، ص ۵۱)